

62. Российский государственный исторический архив.
63. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964) / Г. И. Розет. – Донецк, 1966. – Т. 1.
64. Русская правда. – 1911. – 9 апр.
65. Справочный листок. – 1909. – 9 марта.
66. Стародубов А. Ф. Память истории. г. Екатеринослав (г. Днепропетровск по литературе и воспоминаниям) / А. Ф. Стародубов. – Д., 2001.
67. Старостін В. С. Столиця степового краю / В. С. Старостін. – Дніпропетровськ, 2004.
68. Южная заря. – 1910. – 13 июня.
69. Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России. – СПб., 1908.
70. Шляхов О. Б. На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України. – Д., – 2011. – Вип. 6. – С. 17–30.

Надійшла до редколегії 16.12.2011

УДК 94 (477.5 – 477.6) «1918»

О. О. Поплавський

Дніпропетровський державний аграрний університет

ТЕМА ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІВ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

На основі короткого аналізу останньої роботи В. В. Корнілова «Донецько-Криворізька республіка. Розстріляна мрія» досліджено спроби сучасних прибічників федералізації України підвести ідеологічну основу під свої погляди.

Ключові слова: Україна, Донецько-Криворізька республіка, федералізація, ідеологія, більшовики.

На основе краткого анализа последней работы В. В. Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» исследованы попытки современных сторонников федерализации Украины подвести идеологическую основу под свои взгляды.

Ключевые слова: Украина, Донецко-Криворожская республика, федерализация, идеология, большевики.

Attempts of modern advocates of Ukrainian federalization to present the ideological background according to their views are explored in this research work on the basis of short analysis of the latest work of V.V. Kornilov «Donetsk-Krivoy Rog Republic. A dream executed by shooting».

Key words: Ukraine, Donetsk-Krivoy Rog Republic, federalization, ideology, bolsheviks.

Наприкінці 1917 р. Південь України перетворився на арену братовбивчої громадянської війни, яка перервала державотворчий процес на українських землях. Після захоплення більшовиками влади в Петрограді, війни, яку оголосив Раднарком Росії Центральної Раді, переважна частина українських земель опинилася під владою РСФРР. Остання, застосовуючи зброю, відновила старе імперське панування в Україні. Для маскуванню справжнього стану речей російськими більшовиками на Півдні України було створено декілька псевдонезалежних республік на чолі з маріонетковими урядами, керованими з Петрограда (Донецько-Криворізька,

Одеська, Тавриди та ін.). Розглядаючи Україну як всеросійську «житницю» й «кочегарку», більшовицьке керівництво шляхом створення подібних квазідержав намагалось вирішити декілька важливих питань:

- утримати при собі винятково важливі кам'яновугільні, металургійні регіони, чорноморські та азовські порти, залізниці, посівні площі та ін., а в цілому – підпорядкувати південний регіон України російському центру, тепер вже більшовицькому;
- знайти противагу українському національно-визвольному руху;
- продовжити великодержавну політику Тимчасового уряду щодо вивозу хліба, вугілля, металів та ін. на територію Росії.

Нетривалий час існування радянських республік на Півдні України на початку 1918 р. яскраво продемонстрував, що ні про яку самостійну діяльність їх урядів говорити не доводиться. Тільки й того, що всі вони фактично репродукували постанови Раднаркому РСФРР та проводили уніфікаційну політику у промисловості і аграрному секторі. Відтак скасовувалися всі розпорядження Центральної Ради, ліквідовувалася українська грошова система, поширювалася дія декретів та розпоряджень більшовицького центру, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств на територію Півдня України. Невизначений державно-правовий статус, відсутність законодавчої бази діяльності органів влади республік, слабка соціальна підтримка їх створення з боку населення призвели до того, що всі вони за час свого існування не знайшли чіткого державного оформлення і перебували десь між станом несамоїтих державних утворень і звичайних адміністративно-територіальних одиниць у складі РСФРР. Навесні 1918 р. всі ці республіки перестали існувати.

Сьогодні, в умовах об'єктивних труднощів становлення самостійної української державності, гострої політичної напруги в суспільстві варто звернутися до історичного досвіду цих подій, коли втручання російських більшовиків у внутрішні справи УНР дали могутній імпульс до бурхливого зростання на Півдні України сепаратистських тенденцій, створення на його території різних маріонеткових режимів. Роз'єднаність українського суспільства у наш час, відсутність політичної сили, яка могла б його консолідувати, може призвести до порушення суспільно-політичної рівноваги в державі, появи територіальних та національних суперечностей. Україна, яка тривалий час була прикладом мирного співіснування кількох етносів, мов і культур у рамках однієї держави, сьогодні знаходиться у складній політичній ситуації. При вмілій «режисурі» як з боку доморощених псевдопатріотів, так і зовнішніх «експертів», Україна має всі шанси отримати «тримучу суміш» суспільних настроїв у різних своїх виявах і у різних своїх регіонах. У цих умовах все частіше зростає спокуса розв'язання назрілих проблем та завдань і за рахунок рецептів минулого, яких так багато у новітній історії України.

Спроби сучасних реаніматорів нездійснених раніше намірів мають конкретне наповнення у вигляді ідеї «південно-східної автономії», лихоманкових ініціатив севєродонецьких форумів 2004 та 2008 рр., так званого «об'єднувального з'їзду щодо створення Донецько-Кримської республіки» 2010 р. Як всі ми пам'ятаємо, наприкінці 2004 р. виникла ідея Південно-Східної Української Автономної республіки (ПСУАР) – проекту автономного утворення, який був запропонований керівництвом частини регіонів Південного сходу України у період політичної кризи на противагу Помаранчевій революції. Автори ідеї пропонували федералізацію України шляхом виділення декількох регіонів країни в Автономну республіку у складі України зі столицею в м. Харкові.

Подібні настрої були логічним продовженням ідеологічного протистояння початку 1990-х років. Улітку – восени 1991 р., відзначає О. В. Андрощук, у до-

нецькій пресі з'явилася низка статей, в яких пропагувалась ідея автономії Донбасу і пропонувалося з цією метою провести обласний референдум. Найбільш дієвими у просуванні ідеї автономного статусу Донбаського регіону стали очолювана Д. В. Корніловим громадська організація «Інтеррух Донбасу» та Рух «Демократичний Донбас», створений на Луганщині. Активісти цих організацій закликали до проведення Донецької асамблеї (за зразком Галицької на чолі з В. М. Чорноволом) та проголошення відновленої Донецько-Криворізької республіки чи «республіки Малоросії» [1, с. 27].

Уже у той час ідеологи цих проектів зверталися до історичних аргументів, підтасовували історичний досвід і його уроки під обрану політичну схему. Звертаючись до досвіду створення історичної попередниці ПСУАР – Донецько-Криворізької радянської республіки, колишній відомий південно-східний політик Є. П. Кушнар'ов підкреслював: «...в Харкові з'являється модель української державності, яка була альтернативою Центральній Раді» [6, с. 4]. Аналізуючи процес виникнення радянських республік на Півдні України на початку 1918 р., кримський аналітик А. В. Мальгін наголошує:

«...Виникнення республік – відповідь місцевих еліт (політично активних співтовариств) на виклик революційної доби, спроби самоорганізації місцевого політично активного населення на територіальній основі для захисту своїх уявлень та способу життя» [7, с. 19].

В умовах політичного протистояння, що супроводжувало президентські вибори 2004 р., подібні ідеї не набули справжньої підтримки суспільства. Автономістські та сепаратистські гасла стали лише одним із засобів мобілізації електоральних груп на підтримку певних політичних сил у боротьбі за владу. Але вони нікуди не зникли, і сьогодні активно використовуються вітчизняними політичними партіями, підтримуються і фінансуються за межами України. Розкол України з передвиборної технології 2004 р. перетворюється у сумну реальність. Не завжди адекватно, а часто із запізненням, мляво реагує на подібні виклики владний істеблішмент, який частіше лише констатує проблеми, замість їх усебічного вивчення та ефективного вирішення.

Глобальним напрямом діяльності сучасних прибічників дезінтеграції України залишається подальше виховання населення, в першу чергу Півдня України, у головних напрямках російської культурно-духовної парадигми – розумінні історії, мови, релігії. Основні зусилля ідеологів так званої федералізації мають конкретне політичне спрямування – довести, що Південь України – не український, а сама Україна, як і раніше, залишається Малоросією з надуманою культурою, мовою, історією. Вони не приховують своїх намірів, в їх розпорядженні сьогодні кращі зали, видавництва, підтримка депутатського корпусу, популярні ЗМІ та телеведучі. Вони розглядають Україну як частину «руського мира», яка повинна переймати оцінку свого минулого, яка існує в Росії. Однаковість, тобто повна відмова від будь-яких власних поглядів на історичні події – ось необхідний Москві результат, який дозволить Кремлю легітимізувати свої зазіхання на відновлення імперії, тепер уже у формі путінського Євразійського союзу.

У цьому контексті і треба розглядати вихід у світ першої книги, присвяченої історії Донецько-Криворізької радянської республіки «Донецко-Криворожская республика. Растрелянная мечта» [5]. Її автором став журналіст і політолог, директор Українського філіалу інституту країн СНД В. В. Корнілов, головною метою діяльності якого є виявлення та наукове забезпечення російських інтересів на території колишнього СРСР. І з цим завданням він «блискуче» впорався.

В. В. Корнілов, відомий своєю завжди антиукраїнською позицією, ніколи не відчував особливого пієтету до української незалежності, при оцінці історії створення та існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР) необгрунтовано під-

силує політичне забарвлення минулого. Незважаючи на те, що автор неодноразово висловлює думку, що, завдячуючи його роботі, ще на одну «білу пляму» у вітчизняній історії стане менше, книга залишає багато запитань, має яскраву антиукраїнську ідейно-політичну складову, грішить примітивністю оцінок та поверховістю висновків.

Не дивно, що найбільш нищівній критиці з боку В. В. Корнілова піддається сучасна українська історіографія. З висоти свого столичного досвіду, глибоких роздумів над долею вітчизняної історичної науки автор називає сучасних вітчизняних істориків «творцями нового українського історичного міфу» та «сучасними українськими державниками» [5, с. 43–44]. Завдяки В. В. Корнілову ми дізнаємось, що сьогодні «... в українській історичній науці зберігаються табу, негласні заборони на низку тем» [5, с. 12]. Насправді, що може бути страшніше за теоретиків «української ідеї», які відчують «... звіриний страх перед постановкою теми» [5, с. 12] (Мається на увазі тема ДКР – *О. П.*).

Видається, ці блискучі пасажі свідчать про їх творця більше, ніж дискусія з ним. Скажемо автору спасибі, що нарешті хоч хтось так яскраво засвідчив стан сучасної української історичної науки, так зворушливо потурбувався про її «занепад». Так, можна погодитися з паном В. В. Корніловим, що окремі явища суспільно-політичної історії Півдня України поки що недостатньо досліджені вітчизняними істориками, що темі створення радянських республік на його теренах на початку 1918 р. у цьому зв'язку також не поталанило. Але у вітчизняній історіографії останніх років багато зроблено в цьому напрямі. Серед авторів, які досліджували подібну тематику варто відзначити Т. В. Бикову, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдатенка, Г. Ф. Турченко, Ф. Г. Турченка, О. А. Удада та ін. На наш погляд, турбує видатного політолога не те, що в українській історичній науці існують «білі плями». Його турбує те, що думка вітчизняних істориків в оцінці тих чи інших подій української історії не співпадає, а іноді взагалі по-іншому трактується, ніж їхніми російськими колегами. Про все це вже було сказано раніше.

При цьому, цілком справедливо піддаючи критиці сучасних дослідників за відсутність узагальнюючих робіт за вказаною тематикою, автор впадає з однієї крайності в іншу, всіляко звеличуючи історичне значення створення Донецько-Криворізької республіки. Яких тільки хвалебних слів не сказано В. В. Корніловим на адресу нелегітимного штучного територіального утворення, яке проіснувало неповні два місяця. Хоча, судячи з його оцінок, вона існує і сьогодні. «Справа в тому, що Донецько-Криворізька республіка офіційно ніколи не була розпущена!», – відкриває нам очі новоспечений письменник [5, с. 17]. Завдяки йому ми дізнаємось про дивні речі: виявляється, що «Донецько-Криворізька республіка відіграла значну роль не тільки в історії України, а також у формуванні, а пізніше і в розпаді СРСР», а її створення – «це спроба запобігти розпаду єдиної держави» [5, с. 54]. На тлі такої «значимості», якось й казати не хочеться про сумнівно легітимні, з оцінок автора, УНР, ЗУНР, Центральну Раду та інші «негаразди» української історії [5, с. 7].

Так про який такий «звірячий страх», що відчують сучасні українські історики, веде мову В. В. Корнілов? Відповідь на це питання червоною ниткою проходить через усю роботу. Лякають їх, на його погляд, історичні паралелі, які виникають на тлі дискусії про історію ДКР. Автор неодноразово нагадує, що саме українські історики, розповідаючи про республіку, «на жаль, найчастіше якраз екстраполюють події майже сторічної давнини на сучасні події, а не займаються вивченням самої історії. І тому найчастіше відразу накладають табу на саму тему» [5, с. 544–545]. Дуже дивна оцінка пана В. В. Корнілова, який якраз сам постійно штучно підтасовує факти, намагаючися втиснути реальні суспільні процеси 1917–1918 рр. у схеми та стереотипи сьогодення.

На погляд автора, українські історики бояться донести до своїх співвітчизників «правду про умови входження ДКР до складу України». При цьому умовами, з якими нібито, на його думку, погодилися Київ і Москва, виступали:

1. «...Майбутня Україна ні в якому разі не буде вважатися національною республікою, мовні та національні права усіх етносів у ній будуть рівними.

2. Україна збереже нерозривний федеративний зв'язок із Росією й не буде від неї відокремлюватися.

3. У структурі майбутньої (як іноді обіцяли – федеративної України) можливі автономні утворення, до яких обов'язково буде відноситися Донецько-Криворізький басейн» [5, с. 544].

На основі яких джерел, які б відрізнялися високим ступенем репрезентативності та вірогідності, автор зробив такі революційні висновки – не зрозуміло. Найкращу оцінку подібним поясненням новоспеченого дослідника дав відомий вітчизняний історик, директор Інституту національної пам'яті В. Ф. Солдатенко, який під час презентації книги у стінах Національної парламентської бібліотеки України підкреслив, що у книзі занадто багато політичних компонентів, котрі підкріплюються домислами, а не підтвердженими етнографічними матеріалами.

На наш погляд, ключовий момент для розуміння сутності феномена створення Донецько-Криворізької республіки – з'ясування політичних передумов і політичних чинників оформлення самої ідеї відокремлення регіону і відриву його від України. На думку В. В. Корнілова, «... дії ідеологів проголошення цієї республіки диктувалися міркуваннями збереження загальнодержавної єдності, а зовсім не «сепаратизмом». І ця ідея якраз користувалася абсолютною підтримкою населення краю, який не сприймав тоді гасла української самостійності» [5, с. 541]. Залишимо на совісті автора твердження про «абсолютну підтримку». Рішення про відокремлення Донкривбасу зі складу Української Народної Республіки і створення на його території радянської республіки, як відомо, було оформлено на так званому IV обласному з'їзді Рад басейну наприкінці січня 1918 р. Це був притаманний більшовикам сценарій проведення подібних заходів, коли купка людей, обраних невідомо ким, невідомо за якою процедурою, спираючись на «прагнення» неіснуючих «народних мас», проголосила на території регіону радянську республіку, яка проіснувала хіба що більше місяця. Також відомо, що на IV обласному з'їзді Рад представників від селянських Рад не було, внаслідок чого ліві есери відмовились увійти до складу Раднаркому ДКР.

Якщо говорити сухою мовою цифр, то слід узяти до уваги, що на той час «на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній проживало 7 млн людності, тобто четверта частина «підросійської» України, при цьому 5,5 млн становило сільське населення» [4, с. 10]. На думку іншого дослідника Я. В. Мотенка, «... 90 % населення Харківської губернії належали до селянського стану» [8, с. 2]. Посилаючися на дані Центрального статистичного управління Міністерства внутрішніх справ, відомий український історик О. П. Реєнт приводить такі цифри: населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32 638,6 тис. осіб, із них у сільській місцевості 27 682,4 тис., або 84,81 % населення [9, с. 194]. Тобто, біля 80 % населення, яке мешкало на території губерній, включених до складу Донецько-Криворізької республіки, взагалі не було представлено на доленосному з'їзді. Мабуть це і є «підтримка», але ніяк не «абсолютна».

Стосовно настроїв селянства регіону – яскраву оцінку їм дала катеринославська меншовицька газета «Наша боротьба», характеризуючи позицію селян-делегатів губернського з'їзду, який проходив 12–15 січня 1918 р. На думку автора статті Рудного, серед селян «живий інтерес до землі. Про інші політичні події слухають іноді уважно, іноді позіхаючи. У більшості нерозвинених селян прагнення

до українізації взагалі нема і їх мало цікавить це питання. Не цікавить їх і становище робітників, і якщо сам не заговориш, ніхто не запитає. До Червоної гвардії, особливо солдати-селяни ставляться презирливо і не розуміють, для чого вона існує. Що робить Рада, окрім здійснення земельних програм – їх мало цікавить» [10]. Ось такі настрої панували серед, нагадую, біля 80 % населення регіону.

Серед делегатів IV обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів було, як відомо, 74 делегата з вирішальним голосом, з них 48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків і 2 безпартійних [11, арк. 3]. На думку пана В. В. Корнілова, за створення ДКР проголосувала фракція більшовиків у повному складі та два безпартійних [5, с. 165]. А за оцінкою П. Л. Варгатюка, «... пізніше деякі учасники з'їзду згадували, що створення республіки було справою очільників харківських, катеринославських і частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій воно стало зовсім несподіваним» [3, с. 91].

І знову сухі цифри. Як зазначив Д. Б. Яневський, «... На момент виходу з підпілля в березні 1917 р. вона (РСДРП(б) – О. П.) нараховувала приблизно 24 тис. свідомих бійців, у т. ч. 2 тис., власне, в Україні; у серпні лави українських більшовиків зросли до 33 тис. осіб, у т. ч. у складі партійного об'єднання Південно-Західного краю – 10 тис., обласного об'єднання Донецько-Криворізької області – близько 16 тис. осіб» [12, с. 135]. От така «абсолютна підтримка», розмови про яку викликають хіба що іронічну посмішку фахівців історичної науки. Воля населення, серед якого переважало українське селянство, взагалі не цікавила ініціаторів створення республіки. ДКР створювалася більшовицьким керівництвом регіону на чолі з Артемом з головною метою – відокремити Схід України від Української Народної Республіки та приєднати його до Росії. Більшовицька верхівка сприяла виникненню на території України осередків радянської державності з метою нейтралізації національно-визвольного руху, дезінтеграції українських земель, розчленування їх на окремі «республіки», підпорядковані єдиному центру.

Петроград й Москва проводили типову для загарбників політику «Поділяй та пануй» і навіть удосконалили її порівняно з царським урядом. Скрізь, для маскування справжнього стану речей, більшовицька верхівка направляла своїх емісарів, створювала «псевдонезалежні держави» на чолі з маріонетковими урядами. При цьому більшовики активно використовували соціальну демагогію, твердячи, насамперед, про необхідність шукати ворогів серед свого народу, а друзів – в особі російського пролетаріату. Більшовицька пропаганда нав'язувала масам «класовий підхід», вбивала у свідомість думку, що природне прагнення до самостійності України є нібито вигадкою буржуазних елементів.

Ці очевидні для неупередженого дослідника висновки, тим не менш, не сприймаються, і, підкреслюю, ніколи не будуть сприйняті ідеологами «русского мира». Слідом за «історичною книгою» В. В. Корнілова на шпальтах газети «Сегодня» з'являється стаття ще одного відомого фахівця щодо роз'яснення української історії О. О. Бузини «Донецкая республика: внезапно воскресшая мечта» [12]. До речі, за оцінкою В. В. Корнілова, «історик-ентузіаст» Олесь Бузина був одним з тих, хто «примусив» автора написати свою книгу.

На нашу думку, немає ніякого сенсу аналізувати ще одну історичну перлину О. О. Бузини, який повторює концепцію роботи В. В. Корнілова, доповнюючи її новими «креативними» підходами в оцінці діяльності історичних персоналій та подій початку 1918 р. Завдяки «високій» історичній культурі шоумена від політики, кожний з читачів може дізнатися про «національно заклопотаного літератора-порнографа» В. К. Винниченка, «одного з наймерзотніших діячів», «революційного маніяка», «напівбожевільного» М. О. Скрипника та інших. Але, незважаючи

на ці та інші нісенітничі, в статті ще одного «мрійника» відверто оголошується головна ідеологема сучасних федералістів. Аналізуючи сьгоднішні політичні реалії в Україні, О. О. Бузина підсумовує: «...Виявилось, що Донбас, який знаходиться не в географічному центрі, а на самому сході країни, в один прекрасний момент трансформує своє економічне переважання в політичне. Економіка перемогла етнографію та стала створювати нову реальність багатомовної і поліетнічної української нації, органічно вписаної у великий східнослов'янський руський світ...» [12]. Саме прагнення будь-якою ціною назавжди залишити Україну у «великому руському світі» і виступає головною метою сучасних послідовників справи Артема.

При знайомстві з роботами В. В. Корнілова, О. О. Бузини та інших сьгоднішніх «істориків» від політики формується чітке враження, що їх автори за визначенням не цікавляться ані працями визнаних вітчизняних фахівців, ані елементарним глуздом. Ці роботи є прикладом упередженого підходу до висвітлення одного з найдраматичніших розділів історії нашого народу. Будуючи політичну концепцію федералізації України, новітні «історики і публіцисти» висувають на перший план ідеологічні орієнтації, відповідно підбираючи під них історичні факти та аргументи. Це породжує певну упередженість, однобокість, тенденційність та декларативність висновків, веде до спалаху параісторичної фантастики, яскравим прикладом якої є книга В. В. Корнілова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта».

Бібліографічні посилання

1. **Андрощук О. В.** В. Чорнів і ідея федералізації України: еволюція поглядів / О. В. Андрощук // Укр. істор. журн. – 2010. – № 1. – С. 25–29.
2. **Бузина О. О.** Донецкая республика: внезапно воскресшая мечта / О. О. Бузина // Сегодня. – 2011. – 15 окт.
3. **Варгатюк П. Л.** Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В. І. Леніна / П. Л. Варгатюк // Сторінки політичної історії України : методичні рекомендації викладачам і студентам. – К., 1990. – С. 83–91.
4. **Гвоздик В. С.** Південь України в революції 1917 – початку 1918 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Гвоздик. – Запоріжжя, 2002.
5. **Корнілов В. В.** Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. В. Корнілов. – Х., 2011.
6. **Кушнар'ов Є. П.** 100 років харківською землею / Є. П. Кушнар'ов. – Х., 2004.
7. **Мальгин А. В.** Украина. Соборность и регионализм / А. В. Мальгин. – Сімферополь, 2005.
8. **Мотенко Я. В.** Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. В. Мотенко. – Х., 2005.
9. **Реснт О. П.** Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реснт // Український селянин : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 194–205.
10. **Рудний.** Из крестьянских настроений / Рудний // Наша борьба. Орган губернського комітета Екатеринославской организации РСДРП (объединенной). – 1918. – 17 янв.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1822, оп. 1, спр. 2, арк. 32.
12. **Яневський Д. Б.** Загублена історія втраченої держави / Д. Б. Яневський. – Х., 2009.

Надійшла до редколегії 19.12.2011